

İSLÂM AHLAK ÖĞRETİSİNDE ÇEVRE BİLİNCİ

Ahmet BOZYİĞİT*

Özet

İslâm Ahlakçalarına göre insanın mutluluğu öncelikle insanın kendi kendisini tanımasına ve kendisiyle barışık olmasına bağlıdır. Akli diğer kuvvelerine hakim ve böylece kendisini yönetebilen ve kendisiyle barışık olan insan, etrafındaki canlı cansız diğer bütün varlıklarla ve dolayısıyla Allah ile de barışık olan insandır. İnsanın mutluluğu, doğal yapısına uygun davranmasına bağlıdır. Doğal bir çevrenin varlığı elbette insanın tabiatına uygun hareket etmesine yardımcı olacaktır. Bu makalenin amacı İslam ahlak öğretilerinde çevre bilincinin varlığını göstermektir.

Anahtar Kelimeler

İslâm Ahlakı, Çevre, Tevhid, Doğa, Mutluluk

* Yrd. Doç. Dr. Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri, İslâm Felsefesi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Environmental Consciousness in The Islamic Moral Doctrine

Abstract

According to Islamic moralists, human happiness depends on the fact that human being recognizes himself primarily and is at peace with himself. The human whose mind controls other forces and thus are capable of self-directed and at peace with himself is the one who is at peace with all other animate or inanimate beings around him, and thus also at peace with God. Human's happiness depends on acting in accordance with his own natural character. The presence of the natural environment will certainly help to human being to act in accordance with his own nature. The purpose of this article is to demonstrate the existence of environmental consciousness in the Islamic moral doctrine.

Keywords

Islamic Moral, Environment, Tawhid, Nature, Happiness

GİRİŞ

İslâm ahlak öğretisi ile anlatmak istediğimiz şey, ahlak konusunda fikir ve görüş ifade eden ve bu alanda eserler yazan İslâm düşünürleridir. Bu düşünürlerden çok azı çevre konusuna değinmiştir. Bu bakımdan biz araştırmamızda çevre konusunda fikir beyan eden İslâm düşünürlerinin çevre ahlakı perspektiflerini ele almak istiyoruz. Önce çevre kavramının ne anlama geldiğini, daha sonra Kur'an ve Sünnet'teki ahlak perspektifini, en son da İslâm düşünürlerinden bazılarının bu konudaki düşüncelerini ele alacağız.

Çevre en geniş manasıyla, kısaca insanın içinde yaşadığı maddi ve manevi ortamdır. Çevre tanımına, insanın etkilenme veya etki etme şeklinde ilişkide bulunduğu canlı ve cansız ortam olan hem tabii çevre hem de suni çevre girmektedir.¹ Çevre kelimesinin çok geniş bir kullanım alanı bulunmaktadır. En kısa ifade ile çevre; bizim etrafımızı kuşatan, canlı-cansız tüm varlıklara verilen addır. İnsanın etkilediği ve etkilendiği, değiştiği ve kendisinde de değişme meydana geldiği çevreler sadece doğal çevre ile sınırlanmayacak kadar da çeşitlidir.²

Ekoloji sözcüğü ise, Yunanca mekan ve ev manasına gelen "Oikos" ke-

¹ Mehmet Bayraktar, *İslam ve Ekoloji*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. Ankara, 1997, s. 15.

² Cevdet Kılıç, *İslâm Ahlak Esasları ve Felsefesi* İçinde, Grafiker Yay. Ankara, 2014, s. 415.

limesi ile bilgi/ilim manasına gelen “Logos” kelimelerinin birleştirilmesinden türetilmiş olup, sözlük anlamı olarak “ev bilgisi” veya “mekan bilgisi” anlamına gelir. Bu sözcük, Bayrakdar’ın belirttiğine göre, ilk defa ünlü Alman Zooloğu E. K. Haeckel tarafından canlı varlıkların ve organizmaların çevreleriyle ve birbirleriyle olan ilişkilerini inceleyen bilim dalı anlamında kullanılmıştır. Ancak bugün ekoloji kavramı, canlı varlıkların çevreleriyle ve birbirleriyle olan ilişkilerini inceleyen bir bilim dalı olmaksızın ziyade, çevre sorunlarını bir bütün olarak inceleyen bir bilim dalı haline gelmiştir.³

Arapça çevre kelimesinin karşılığı olarak kullanılan “el-Bie” kelimesi ise genel olarak üç anlama gelebilecek şekilde kullanılmaktadır. Birincisi; insanın ikamet etmek için seçip kaldığı bir dağın yamacı veya bir nehrin karşısı anlamına gelir. Böylece insan bir dağın yamacını seçerek şiddetli rüzgar ve yağmurlardan korunur. Nehrin kenarını seçerek de kendisi ve hayvanları için yaşamsal öneme sahip olan güvenli bir yer seçmiş olur. İkincisi; iyilik veya kötülük olarak nitelendirilen bir durumdur. Bununla insanın davranışı, ahlakı, ekonomik ve yaşamsal durumu kastedilmektedir. Üçüncüsü ise anlam açısından daha genel olup, insanların birbirleri ve diğer varlıklarla olan ilişkileri dahil, insanın yeme, içme, barınma, giyinme ve davranışları konusunda hayatının bütün alanlarıyla ilgili dinî ve dünyevi bütün işlerinin durumudur.⁴

“El-Bî’e” için kullanılan bu son anlamın, insanın canlı cansız bütün çevresinin ilmi anlamına gelen ekoloji kavramına daha uygun olduğu görülmektedir. Bu bakımdan insanın doğrudan veya dolaylı olarak, canlı-cansız, uzak-yakın, maddî-manevî alemdeki bütün varlıklarla olan ilişki/irtibatı insanın çevresini (*bî’e*) oluşturmaktadır. Bu ilişkiyi/irtibatı ele alan ilim de ekolojidir.

İslâm dini, insanın alemle olan ilişkisini ibadet anlayışı çerçevesinde bü-

³ Bayrakdar, *İslam ve Ekoloji*, s. 18, 19.

⁴ Fuad Abdullatif Es-Sertavi, *el-Bî’e ve’l-Büdu’l-İslâmi*, Daru’l-Mesire Amman, 1999, s. 24, 25, bkz. es-Seyyid el-Cemîlî, *el-İslâmu ve’l-Bî’e*, Merkezu’l-Kitab Li’n-Neşr, Kahire, 1997, s. 13-15. bkz. Mahmud Abdurrahman Abdulmun’im, *el-Mustelehâtu ve’l-Elfüzu’l-Fıkhiyye*, Daru’l-Fadile, Kahire, 1999, s. 349, 350, bkz. Akyüz, Hüseyin, *Çevre Dostu Bir Elçi: Hz. Muhammed*, Çevre ve Ahlak Sempozyumu Bildiri Metinleri İçinde, Gaziantep, 2014, s. 35, 36

tünsel olarak ele alır. İnsanın çevresiyle ilişkisi konusu İslâm'ın doğuşuyla birlikte başlamıştır. Bu bakımdan Kur'an'da ve Hz. Peygamberin sünnetinde insanın çevresi ile ilişkisi konusunda göstereceği erdemli davranışlar ibadet sayılmıştır.

1. KUR'AN VE HADİS KAYNAKLARINDA ÇEVRE AHLAKI PERSPEKTİFİ

Kur'an-ı Kerim, diğer kutsal kitaplara nazaran özel anlamda tabiatın ve genel anlamda da kainattan en fazla söz eden Kutsal Kitaptır. Kur'an bu konuda bilgi verirken aynı zamanda insanın tabiatla nasıl bir ilişki içerisinde olması gerektiği hakkında da bilgi vermektedir. Kur'an'da kainatın Allah'ın varlığının delillerinden olduğu, insan için yaratıldığı, manevi bir yapısının olduğu anlatılır.⁵ Aşağıdaki ayetlerde ekolojik denge ve korunması ile ilgili bilgi verilmektedir:

“Gerçekten biz, her şeyi bir ölçü ve dengede yarattık.”⁶

“Yeri de yaydık, ona sabit dağlar yerleştirdik ve orada ölçülü (bir biçimde) her şeyi bitirdik.”⁷

“Hiçbir şey yoktur ki hazineleri yanımızda olmasın. Biz onu ancak belli bir ölçüyle indiririz.”⁸

Kur'an-ı Kerim, ekolojik denge ile ilgili bu ayetleri verirken bu denge- nin korunması ile ilgili de bilgi vermektedir:⁹

“Göğü yükseltti ve dengeyi koydu. Dengeyi doğru tutun, dengeyi bozmayın.”¹⁰

“İnsanların kendi işledikleri (kötülükler) sebebiyle karada ve denizde bozulma ortaya çıkmıştır. Dönmeleri için Allah, yaptıklarının bazı (kötü) sonuçlarını (dünyada) onlara tattıracaktır.”¹¹

⁵ Bayrakdar, *İslam ve Ekoloji*, s. 37

⁶ Kamer: 49.

⁷ Hicr:19.

⁸ Hicr:21.

⁹ Bayrakdar, *İslam ve Ekoloji*, s. 39, Kur'an'da çevre bilinci ile ilgili bkz. Ghazi bin Muhammad, Reza Shah-Kazemi and Aftab Ahmed, *The Holy Qur'an and The Environment*, the Royal Aal al-Bayt Institute for Islamic Thought september, 2010.

¹⁰ Rahman: 7-9.

¹¹ Rum: 41.

Kur'an'da kötü ahlakî davranışların çevre ve kainatın düzeni için de zararlı oldukları anlatılmaktadır:¹²

*“İnsanlardan öylesi de vardır ki, dünya hayatına ilişkin sözleri senin hoşuna gider. Bir de kalbindekine (Sözünün özüne uyduğuna) Allah'ı şahit tutar. Halbuki o düşmanlıkta en amansız olandır. O, (senin yanından) ayrılınca yeryüzünde bozgunculuk yapmağa, ekin ve nesli yok etmeğe çalışır. Allah ise bozguncululuğu sevmeyiz.”*¹³

Burada ayetin sonunda belirtildiği gibi fesad (bozgunculuk) çıkarana-
rın tabiatın düzenine de zarar verdikleri ifade edilmektedir.

Çevre ahlakıyla ve evrenin düzeniyle ilgili Kur'an'daki şu ayetler de dikkat çekicidir:

*“O, göklerin ve yeryüzünün mülkü (hükümranlığı) kendisine ait olandır. Çocuk edinmemiştir. Mülkünde hiçbir ortağı da yoktur. O her şeyi yaratmış ve yarattığı O şeyleri bir ölçüye göre takdir etmiştir”*¹⁴

*“Onu beklemediği yerden rızıklandırır. Kim Allah'a tevekkül ederse, O kendisine yeter. Şüphesiz Allah emrini yerine getirendir. Allah her şeye bir ölçü koymuştur.”*¹⁵

*“Gerçekten biz, her şeyi bir ölçü ve dengede yarattık.”*¹⁶

*“İslah edilmişken yeryüzünde bozgunculuk yapmayın”*¹⁷

*“Şüphesiz Allah çokça temizlenenleri sever”*¹⁸

*“... İsrâf etmeyin. Allah israf edenleri sevmeyiz.”*¹⁹

Bu ayetlerden ilk üçü yukarıda da işaret edildiği gibi Allah'ın alemde takdir ettiği belli düzenden ve bu düzenin bozulmaması gerektiğinden bahsederken, son ayetler ise bu düzen ve dengenin bozulmasına neden olacak kötü ahlaktan ve kötü ahlakî davranışlardan uzak durulması gerektiğinden bahsetmektedir.²⁰

¹² Bayrakdar, Mehmet, a.g.e. s. 44.

¹³ Bakara: 204-205.

¹⁴ Furkan: 2.

¹⁵ Talak: 3.

¹⁶ Kamer: 49.

¹⁷ Arâf, 7/56.

¹⁸ Bakara, 2/222.

¹⁹ Arâf, 7/31; Ayrıca bk. İsrâ, 17/27.

²⁰ Bayrakdar, Mehmet, a.g.e. s. 38, 39.

Peygamberimizin uygulamalarına ve hadislerine de baktığımız zaman çevre hassasiyetinin çok fazla olduğunu, ormanlaştırmaya önem verdiğini, Medine, Taif gibi yerlerde sid²¹ alanları oluşturduğunu görüyoruz. el-Ğabe ormanı için “*Kim buradan bir ağaç kesecek olursa onun karşılığı bir ağaç diksin.*”²² buyurmuştur. Bu konuda “*Elinizde bir ağaç fidanı varsa, kıyamet kopmaya başlasa bile eğer onu dikecek kadar vaktiniz varsa, mutlaka dikin.*”²³ ve “*Her kim yerine yenisini dikmeden bir sidre ağacını kesecek olursa, Allah ona cehennemde bir ev yapar.*”²⁴ gibi ağaç ve yeşillığe verilen önemi anlatan birçok hadis örnek olarak verilebilir.

Ekolojik dengenin korunması konusunda sadece ağaç ve yeşil alana değil, hayvana karşı gösterilmesi gereken şefkat ve merhamet ve hayvan neslinin korunması konusunda da peygamberimiz çok hassas davranmış, hayvanlara işkence yapanlara lanet etmiştir.²⁵ Hz. Peygamber devesini aç bırakan bir kişiyi Allah’tan korkmamakla suçlamış, yaptığının yanlış olduğunu söylemiştir.²⁶

Çevreyi ilgilendiren her konuda Müslümanları bilgilendiren ve onları uyaran Hz. Peygamber, suların kullanımından tutun, evlerin ve yolların nasıl yapılması gerektiğine²⁷, Medine’nin çevresinde avlanmanın, ağaç kesmenin, ot biçmenin yasaklanmasına kadar²⁸, ekolojik dengeyle alakalı olarak bir çok konuda uygulamalar getirmiştir. Hz. Peygamber abdest alan birisinden, suyu israf etmemesini istemiş, dere kenarında bile olsa israfın haram olduğunu ifade etmiştir.²⁹

Çevre konusundaki ayet ve hadislere baktığımızda, bu konuda gösteril-

21 Mehmet Eren, “Çevrenin Korunması Hususunda Hz. Peygamber’in Sit Alanı Uygulamaları,” *Çevre ve Ahlak Sempozyumu Bildiri Metinleri* İçinde, Gaziantep, 2014, s. 91.

22 Belâzürî, *Futûhu’l-Buldân*, thk. Abdullah Enis et-Tabbâ’- Ömer Enis et-Tabbâ’), Müessesetu’l-Meârif, Beyrut, 1407/1987, s. 17, 18, bkz. Bayrakdar, *İslam ve Ekoloji*, s. 51.

23 Buhârî, *El-Edebu’l-Müfred*, 168.

24 Ebû Davud, *Edeb*, 158, 159.

25 Bayrakdar, Mehmet, a.g.e. s. 59.

26 Ebû Dâvûd, *Cihâd*, 44.

27 İbn Mace, *Taharet*, 48.

28 Buhari, *Büyu’*, 53.

29 İbn Mace, *Taharet*, 48. Kur’an ve Sünnette çevre konusunda geniş olarak bkz. Mohammad Assayed Jamil, *A Study On Environmental Issues With Reference To The Qur’an And The Sunna*, trans. Lahcen Haddad, Publications of the Islamic Educational, Scientific and Cultural Organization -ISESCO- 1420H/1999.

mesi istenen hassasiyetin diğer günlük ibadetler için istenen hassasiyetten az olmadığını görüyoruz. İnsanın hayatı, ekolojik hayattan ayrı düşünülemez. Bir canlı olarak insanın hayatı, çevresini oluşturan bütün unsurlarla olan ilişkisinin düzeyi ölçüsünde anlam kazanmaktadır. İnsanın değeri de bütün yaşamı boyunca kendisine, ailesine ve çevresine karşı göstereceği erdemli davranışlarla belli olur. Bu nedenle hem Kur'an'da hem de sünnette insanın çevresi ile olan ilişkisi ve irtibatı, İslâm'ın ibadet anlayışı çerçevesinde Tevhid inancının gereği olarak ve bütünsel bir tarzda ele alınmaktadır.

2. İSLÂM AHLAKÇILARININ ÇEVRE AHLAKI PERSPEKTİFİ

İslâm ahlak öğretisi, İslâm ahlak düşünürlerinin, ana kaynakları Kur'an ve Sünnet olan, ayrıca kadim felsefe ve düşüncelerin de etkisiyle ortaya koydukları felsefi sistemin adıdır.³⁰ Müslüman filozoflar felsefeyi teorik/nazari ve pratik/ameli olmak üzere iki kısma ayırırlar. Ahlak ilmi, pratik yani ameli ahlak kısmına girmektedir. İslâm Ahlakçıları, ameli felsefeyi ahlak, tedbirü'l-menâzil ve siyâsetü'l-mudun olarak üç ana başlık altında incelerler.³¹ Pratik felsefede çevre ahlakı ile ilgili müstakil bir başlık olmasa da bu üç başlık içerisinde insanın çevresiyle olan münasebeti de dolaylı olarak ele alınmaktadır.

İslam ahlak öğretisinde çevre bilincinin yerine ve İslam ahlakçılarının eserlerinde çevre hassasiyeti ile ilgili vermiş oldukları bilgilere baktığımızda bu konunun tarihsel bağlamı içerisinde ele alındığını görüyoruz. Bu bakımdan çevrenin Müslümanlarca ekolojik bir sorun olarak tarihte görülüp görülmediği sorusuna cevap aramak gerekmektedir. Bugünkü anlamıyla çevre sorunlarının olmadığı kainatın ekolojisinin henüz bozulmadığı bir dönemde, yukarıda zikrettiğimiz çeşitli ayet ve hadislerin de işaret ettiği gibi İslâm kültüründe tabiatı, tabii varlıkları koruma, şehircilik, kısacası evrenin düzeni ile ilgili ekolojik bir düşüncenin varolduğu bir gerçektir.³²

Çevrecilik tarihi açısından baktığımızda insanlık tarihinin çok erken bir döneminde başlayan İslâm'daki ekolojik hareketin ortaya çıkmasının sebe-

³⁰ Cafer Sadık Yaran, *İslâm Ahlak Felsefesine Giriş*, Dem Yay. İstanbul, 2013, s. 11-14, bkz. Hüseyin Karaman, *İslâm Ahlak Esasları ve Felsefesi* İçinde, Grafiker Yay. Ankara, 2014, s. 171.

³¹ Hüseyin Karaman, *İslâm Ahlak Esasları ve Felsefesi*, s. 172.

³² Bayraktar, *İslam ve Ekoloji*, s. 25.

bi, şüphesiz ki İslâm dininin kendisi, başka bir ifadeyle Kur'an olmuştur.³³ Bu bakımdan çevreciliğin tarihi İslam'ın tarihi ile, İslâm'ın tarihi de Hz. Muhammed ve hatta Hz. Adem ile başladığı için başlangıcı ilk insan ve ilk peygamber Hz. Adem'e kadar gitmektedir. Çevrenin tarihinin ise, Dünya ve hatta evrenle; Batı veya İslam çevre etiğinin tarihi ise, 1970'ler gibi son derece yakın bir dönemle başladığı söylenebilir.³⁴

İslâm ahlak öğretisinde çevre ahlâkı, çevre ile ilişkilerimizi ahlâki açıdan ele alıp düzenlemeye çalışan bir ahlâk dalıdır.³⁵ İslâmî Ekoloji aynı zamanda kuralsal ve hukuki yaptırımları olan bir ekolojidir. İslam Ekoloji meselesini, sadece kişilerin veya toplumların inançlarına ve ahlaklarına bırakmıyor; inançları ve ahlâki temel almakla birlikte, çevrenin korunması için belli kurallar koyuyor ve buna uymayanlara cezalar veriyor.³⁶ Bu bakımdan çevre ahlâkı, bir açıdan insanların doğal çevreleri ile olan ilişkilerinde doğal denge ve düzenin korunması ve bu ilişkide ortaya çıkan sorunlar ve nedenlerinin belirlenip çözüme kavuşturulması ile uğraşırken, bir başka açıdan da değer ve kural koyucu bir ahlâk olarak insanların çevreleri ile olan ilişkilerinin ahlâki açıdan en iyi nasıl olması gerektiği ile ilgili kuramlar ve ilkeler geliştirir, öneriler getirir ve öğütlerde bulunur.³⁷

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi çevre ahlâkını doğrudan veya dolaylı olarak ilgilendiren Kur'an-ı Kerim ayetleri ve Hz. Peygamberin hadisleri hayli çoktur. Dolayısıyla genel İslâm ahlâki içinde çevre ahlâkının her zaman var olduğu söylenebilir.³⁸ Gerek peygamber olması gerekse Müslümanların lideri olması münasebetiyle çevre işleriyle ilgilenen ve sünnetiyle bu konuda Müslümanları uyaran ilk kişi Hz. Muhammed (s.a.v) olmuştur. Ondan sonra dört halife arasında çevre duyarlılığını icraatlarıyla gösterenler arasında özellikle Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in ismi zikredilir.³⁹

³³ Bayrakdar, *İslam ve Ekoloji*, s. 25.

³⁴ Cafer Sadık Yaran, "İslam Çevre Etiğinin 4 Kuramı ve 8 İlkesi", *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu Bildiriler* cilt 2, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fak. Yalın Yay. 2008, s. 121.

³⁵ Yaran, *İslam Çevre Etiğinin 4 Kuramı ve 8 İlkesi*, s. 121.

³⁶ Bayrakdar, *İslam ve Ekoloji*, s. 66.

³⁷ Cafer Sadık Yaran, *Ahlak ve Etik*, Rağbet Yay. İst. 2010, s. 125, bkz. Cevdet Kılıç, *İslâm Ahlak Esasları ve Felsefesi* İçinde, Grafiker Yay. Ankara, 2014, s. 415.

³⁸ Kılıç *İslâm Ahlak Esasları ve Felsefesi*, s. 416.

³⁹ Bayrakdar, *İslam ve Ekoloji*, s. 26.

Daha sonraki devirlerde de çevrecilik anlayışı ve doğal bir çevrenin varlığı ile ilgili problemler her zaman Müslümanların kafasını meşgul etmiştir. Bu nedenle İslam filozofları ve ahlakçıları bu meseleyi genel ahlak kuralları çerçevesinde değerlendirip bu konuda fikir beyan etmişlerdir. Aşağıda vereceğimiz örnekler, İslâm ahlak öğretisinde İslâm alimlerinin çevre konusundaki düşüncelerini yansıtmaları bakımından önemli olup bizi bu konuda aydınlatacaktır.

Bayrakdar'ın belirttiğine göre İbn Sînâ (980-1037) ve Bîrûnî (973-1051), yeni kurulacak bir yerleşim yeri için önce suyu ve ulaşım durumu gibi bazı özellikleri dikkate alınarak bazı yerler belirlendikten sonra, bunlardan havası en temiz olan yere şehrin kurulmasının doğru olacağını söylerler. Dolayısıyla, onlara göre sağlıklı bir çevrenin en belirleyici özelliği havadır. Onlar devirlerinde, en uygun hava durumunu tespit için de şu yöntemin uygulanmasını önerirlerdi:

Diğer şartlara uygun olan birkaç yer belirlendikten sonra, o yerlere ciğerler konması, hangi yerde ciğer daha geç bozulursa, o yerin havasının daha temiz olduğu anlaşılacaktır.⁴⁰

“Şehirler planlanırken riayet edilmesi lazım gelen hususlar ve bunlara dikkat edilmemesi halinde ortaya çıkan durumlar” başlığı altında İbn Haldun (ö. 1405), ünlü eseri *Mukaddime*'de şehrin konumu, kuruluşu, imarı ekosistemle olan irtibatı konusunda birçok şartın olması gerektiğini söylemekle birlikte, İbn Sînâ ve Bîrûnî gibi havanın temizliği şartı üzerinde ağırlıklı bir şekilde durmaktadır. Ona göre şehirler, milletlerin refah ve huzur için ikamet ettikleri, ev yaptıkları ve orayı tehlikelerden korudukları yerlerdir. Bunun için şehir kurulurken, etrafı su olan bir yer, yüksek bir teppe veya etrafı kalelerle çevrilebilecek bir yer tercih edilmelidir. Böylece düşmandan korunmuş olur. Bunların yanında başka özelliklerin de olması gerektiğini ifade eden İbn Haldun şu tespitlerde bulunur:

Bahiskonusu himaye hususunda, semavi (tabii) afetler nevinden olmak üzere riayet edilmesi gereken şeylerden biri de hastalıklardan selamette kalmak için havanın hoş olmasıdır. (Şehri, hava ve iklim şartlarından gelen tabii zararlarından da himaye ve muhafaza etmek gerekir). Zira hava durgun ve pis olursa ve-

⁴⁰ Bayrakdar, *İslam ve Ekoloji*, s. 26.

ya bozulmuş sulara veya kokmuş gölcüklere veyahut da pis bataklık ve çökekliklere mücavir olursa, yakınlık sebebiyle bu yerlerdeki kokular çabucak şehre sirayet eder. Bunun neticesi olarak da, orada var olan canlılar mutlaka hızlı bir şekilde hastalığa maruz kalır. Bu, müşahede edilen bir husustur. Kurulurken, havasının iyi olması şartına riayet olunmayan (hava kirliliği bulunan) şehirlerde ekseriya hastalıklar çok olur. İfrikiye'deki Cevid illerinden olan, Mağrip bölgesindeki Kâbis beldesi, böyle bir vaziyette olmakla şöhret yapmıştır. Bu şehrin yerli halkı veya oraya dışardan gelenler, pis kokulardan neşet eden hummadan (sıtma) kolay kolay kurtulamazlar. Söylendiğine göre bu durum orada sonradan meydana gelmiştir, daha evvel orası böyle değilmiş.⁴¹

İbn Haldun, bu durumun nedenini farklı bir takım söylenti ve hurafelelere göre yorumlayan Bekri'yi ağır bir dille eleştirerek kokuşmuş cisimlerin ve humma hastalıklarının meydana getirdiği pis havaların ortaya çıkış sebebinin hava durgunluğu olduğunu, bunların arasına havanın girmesiyle pis kokunun dağılacağı ve hastalık yapıcı unsurlardan kurtulmanın mümkün olduğunu, ayrıca şehirlerin abad ve mamur hale getirilmesiyle de bunun gerçekleşebileceğini ifade eder. İbn Haldun'a göre insanlar yaşadıkları yerlerde hayvanların yaşam alanları için de tedbir almalı, ekim-dikim alanlarını düşünmeli, ağaca ormana ehemmiyet vermelidir. Ona göre, bir yer yaşam alanı olarak seçilirken evcil ve yabani hayvanların durumu gözönüne getirilmeli, bitki örtüsüne, ve su havzasına dikkat edilmelidir.⁴²

Görüldüğü gibi İbn Haldun bir şehrin kuruluşu ile ilgili konuşurken şehrin konumundan güvenliğine, bitki örtüsünden su havzalarına evde yetiştirilecek ehli hayvanlardan yabani hayvanlara kadar çevresel bütün faktörlerin düşünülmesi ve gözardı edilmemesi gerektiğini ifade etmiştir.

İslâm ahlak öğretilerinde söz sahibi olan filozoflardan biri olan İbn Miskeveyh (ö. 1030), *Kitâbu'l-Fevzi'l-Aşgar* ve *Tehzîbu'l-Ahlak* adlı eserlerinde varlığın mertebelerinden ve evriminden⁴³ bahsederken, çevre konusuyula doğrudan bir ilgisi olmasa da dolaylı olarak hayvan çeşitleri ve her türlü

⁴¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yay. İst. 2. Cilt, 2007, s. 635.

⁴² İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 637, bkz. Bayrakdar, *İslam ve Ekoloji*, s. 27, 28.

⁴³ İbn Miskeveyh, *Kitâbu'l-Fevzi'l-Aşgar*, Matbaatu's-Saade, Mısır, 1325, s. 76-83, bu konuda geniş olarak bkz. Mehmet Bayrakdar, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, Kitabiyat, Ankara, 2001, 91-95.

özelliklerinden, bitki çeşitlerinden, bitkilerin cansız varlıklara olan üstünlüklerinden⁴⁴ ve tekamülünden bahsederek bu tekamülün insanlara kadar gittiğini ifade etmektedir.

Diğer İslâm bilginlerinden Nazzam (ö. 835), Cahız (d. 776 – ö. 869), İhvânü's-Safâ, İbn Tufeyl (ö. 1185), Mevlana (1207-1273) gibi ilim adamları, canlı ve cansız bütün varlığın kökeni, özellikleri ve yaşamları gibi durumlardan bahsederken henüz o dönemlerde çevre bir büyük problem haline gelmediği için doğrudan bu konuya temas etmemişlerdir. Ancak dolaylı da olsa bütün canlı ve cansız türleriyle ilgili çevreyi de dolaylı olarak ilgilendiren bilgiler vermişlerdir.⁴⁵ Ayrıca yakın tarihte bu konuyla ilgilenen Ahmet Hamdi Akseki'nin *Ahlâk İlmi ve İslâm Ahlâkı* adlı kitabında “Hayvanlara Şefkat” gibi bölüm başlıkları vardır.⁴⁶ Bununla birlikte İslâm çevre etiğinin dört temel kuramından bahsetmek mümkündür. Bunlar:

1. Yararlılık (Menfaat) Kuramı
2. Sorumluluk (Mesuliyet) Kuramı
3. Erdemlilik (Fazilet) Kuramı
4. Bilgelik (Hikmet) Kuramı.

Yaran'a göre bunların hepsi de geniş anlamda İslam çevre etiği kuramlarıdır; ve bu itibarla da, aynı oranda olmamakla birlikte, hepsinin temelinde Kur'an ve Sünnet öğretileri ve öğütleri bulunmaktadır.⁴⁷

İslam ahlakçıları tarafından çevre ile ilgili detaylı bilgilerin kaynaklarda fazla olmayışını, yaşadıkları dönemde günümüzdeki anlamıyla çok büyük seviyede çevre felaketleri ve krizlerinin olmayışına bağlamak mümkündür. Buna rağmen bu konuların işlendiğini görüyoruz. Bu bağlamda çevre konusunun bağımsız bir ahlâk disiplini haline gelmesinin, çevre sorunlarının küresel bir kriz halini aldığı 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren başlamış olduğunu söylemek mümkündür.

Genel bir perspektifle baktığımızda İslam ahlak öğretisine göre “evren

⁴⁴ İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-Ahlak*, thk. İmad el-Hilali, Menşurat el-Cemel, Bağdat-Beyrut, 2011, s. 296-299, bkz. Bayrakdar, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, s. 95-98.

⁴⁵ bkz., Bayrakdar, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, s. 31, 35, 47, 59, 68, 73, 77.

⁴⁶ Kılıç, *İslâm Ahlak Esasları ve Felsefesi*, s. 416.

⁴⁷ Yaran, *İslam Çevre Etiğinin 4 Kuramı ve 8 İlkesi*, s. 124.

düzenli”dir ve doğa, insana bahşedilmiş bir hediyedir.⁴⁸ Bu, Allah’ın insanlara bir nimeti ve lütfudur. Bu nimete sahip çıkmak, onu güzel kullanmak, tasarrufda bulunmak insanın görevidir. Gece ve gündüzün birbirini takip etmesi, dağlar, gökler, yer denizler ve içindekilerin düzeni ve ahengi ile ilgili birçok Kur’an’da birçok ayet mevcuttur. Allah’ın hediyesi hediyelerin en güzelidir. Bu nedenle en güzel şekilde korumalı ve sahip çıkılmalıdır.

İslâm ahlakına göre evren aynı zamanda “amaçlı” olarak yaratılmıştır.⁴⁹ Alemdeki canlı-cansız, küçük-büyük, karada-denizde, dünyada veya diğer gezegenlerde olsun bütün varlıkların bir yaradılış amacı vardır. İnsanın bu evrendeki görevi, mevcut konumuna göre bu amaca uygun hareket etmektir. İslâm filozoflarına göre evren en mükemmel varlık olan Allah tarafından yaratıldığı için yaratılabilecek en güzel surette yaratılmıştır. Bundan daha güzel bir evren olamazdı. Çünkü Allah en güzeldir, yarattığı şey de en güzel olur. Bu nedenle bu en güzel olanın güzelliğine hanel getirecek her şeyden uzak durmak esastır. Bu da ekolojik dengeyi korumakla mümkündür. İslâm’ın bu konudaki bakış açısı böyle olunca ekosisteme karşı duyarlı olması gereken insanlar herkesten çok Müslümanlar olmalıdır.

Yine İslâm ahlakına göre, doğa “kutsal yurt” olarak yaratılmıştır.⁵⁰ Varlık olarak ne varsa bunun ilk sebebi ve yaratıcısı Allah’tır. Herşey O’nun mülkiyetindedir. Bunun için insan kendisini bir kiracı gibi görmeli, kendi tasarrufundaki doğaya karşı itinalı davranmalıdır. Çünkü herşeyi sınırsız bir şekilde kullanma hakkı kendisine verilmemiştir. Gerçek sahibi Yaratıcı olduğundan ekolojik dengeyi korumak zorundadır. Allah doğayı ve içindekileri insanın yararlanması için kendi emrine vermiştir. Yer ve göktekilerin hepsi insan içindir. İnsan kendisine bahşedilen bu kutsalı korumakla, sorumluluğunun bilincinde ve ahlaklı olmakla emredilmiştir. İnsan bu bilinçle hareket etmeli, Allah’ın en ince ve estetik bir şekilde yarattığı bu muhteşem alemin yaradılış ruhunu araştırıp kendisine dersler çıkarmalı, Allah’ın eserine karşı nazik davranmasını bilmelidir.

⁴⁸ İsmail R. Faruki, *Tevhid*, Çev. Dilaver Yardım, İnsan Yay. İst. 1987, s. 68- 70.

⁴⁹ Faruki, *Tevhid*, s. 75, 76.

⁵⁰ Faruki, *Tevhid*, s. 76, 77, 78.

SONUÇ

İslâm ahlak öğretisinin temel kaynakları Kur'an, sünnet ve İslâm filozoflarının kelim, felsefe, ahlak, tasavvuf konularında yazmış oldukları kaynak eserlerdir. Biz çevre ile ilgili bilgileri bu kaynaklardan almaktayız. Kur'an-ı Kerim'deki evren ve dolayısıyla çevreyle alakalı ayetlerde evrenin insana bahşedilmiş bir nimetler manzumesi olduğu, bir düzen içinde yaratıldığı, bu düzenin korunması gerektiği ile ilgili hayli bilgi mevcuttur. Ayetlerde çevre veya ekoloji, bir bütün olarak görülmekte, çevreye karşı gösterilecek hassasiyet günlük ibadetlerdeki duyarlılık ile eşdeğer sayılmakta ve bu hassasiyetten uzak kalındığında da yeryüzünün fesada uğradığından bahsedilmektedir. Kur'an'da bu vurgu yapılırken bu fesadın sebebinin de insanın kendisi olduğu belirtilmekte ve insanın sorumluluğunun bilincinde olması gerektiği bildirilmektedir.

Peygamberimizin uygulamalarına baktığımız zaman, çevre hassasiyeti çok bariz olarak hem sözleri hem de eylemlerinde kendisini göstermektedir. Yaşadığı Medine'nin ve Taif gibi diğer şehirlerin çevrelerini sid alanı olarak ilan etmekle buralarda adeta bir yeşil kuşak oluşturmuştur. Hayvanların korunması, yem verilmesi, hayvanlara gücüne göre yüklenilmesi ve av hayvanlarının korunması konularında peygamberimizin uyarıları sözkonusudur. Bitkilerin korunması, suyun israf edilmemesi, ağaçların ekilmesi, kesilen ağaçlar için cezaların verilmesi gibi uygulamalar da hadis kaynaklarında mevcuttur. Peygamberimizin çevrenin korunmasına karşı verdiği mücadeleye, daha sonraki Müslüman toplumlarca aynı hassasiyetle maalesef devam ettirilememiştir.

İslam ahlak öğretisinde, İslam ahlakçıları kendi dönemlerinde bugünkü anlamda bir çevre felaketi veya krizi olmadığı için ekolojik bilgiler vermekten öte, canlı varlıkların popülasyonlarından, bunların yaradılış özelliklerinden, ekosistemlerinden, bitkilerin cansız varlıklara olan üstünlüklerinden bahsetmişlerdir. Bununla birlikte, İbn Miskeveyh, İbn Haldun ve Bîrûnî gibi alimlerin canlı, cansız varlıkların ekosistemleri, şehirlerin ekolojisi, sağlıklı bir çevre için gerekli olan hususlar konusunda detaylı bilgiler verdikleri de bir gerçektir.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Hüseyin, *Çevre Dostu Bir Elçi: Hz. Muhammed*, Çevre ve Ahlak Sempozyumu Bildiri Metinleri İçinde, Gaziantep, 2014.
- Bayraktar, Mehmet, *İslam ve Ekoloji*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1997.
- _____, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, Kitabiyat, Ankara, 2001.
- Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Bağdâdî, *Futûbu'l-Buldân*, thk., Abdullah Enîs et-Tabbâ'- Ömer Enîs et-Tabbâ'), Müessesetu'l-Meârif, Beyrut 1407/1987.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Edebü'l-müfred*, (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut, 1989.
- Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî, *Sünen-i Ebû Dâvûd s. 1223-1608*; el-Kütübü's-Sitte, (Mevsuatu'l-hadis eş-Şerif içinde, haz., Salih b. Abduaziz) Daru's-Selam, Arabistan, 2000.
- Eren, Mehmet, *Çevrenin Korunması Hususunda Hz. Peygamber'in Sit Alanı Uygulamaları*, Çevre ve Ahlak Sempozyumu Bildiri Metinleri İçinde, Gaziantep, 2014.
- Farukî, İsmail R. *Tevhid*, Çev. Dilaver Yardım, İnsan Yay., İst. 1987
- Ghâzî bin Muhammad, Reza Shah-Kazemi and Aftab Ahmed, *The Holy Qur'an and The Environment*, the Royal Aal al-Bayt Institute for İslamic Thought september, 2010.
- Karaman, Hüseyin, *İslâm Ahlak Esasları ve Felsefesi İçinde*, Grafiker Yay., Ankara, 2014.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İst. 2. Cilt, 2007.
- İbn Mace muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini, *Sünen-i İbn Mace*, s. 2477-2741; el-Kutubu's-Sitte, (Mevsuatu'l-hadis eş-Şerif içinde, haz. Salih b. Abduaziz) Daru's-Selam, Arabistan, 2000.
- İbn Miskeveyh, *Kitabul-Fevzi'l-Asğar*, Matbaatu's-Saade, Mısır, 1325.
- _____, *Tebzibu'l-Ahlak*, thk., İmad el-Hilali, Menşurat el-Cemel, Bağdat-Beyrut, 2011.
- Kılıç, Cevdet, *İslâm Ahlak Esasları ve Felsefesi İçinde*, Grafiker Yay., Ankara, 2014.
- Mahmud Abdurrahman Abdulmun'im, *el-Mustelehatu ve'l-Elfazu'l-Fıkhiyye, Daru'l-Fadile*, Kahire, 1999.

- Es-Sertavî, Fuad Abdullatif, *el-Bi'e ve'l-Bu'du'l-İslâmî*, Daru'l-Mesire Amman, 1999, s. 24, 25, bkz., es-Seyyid el-Cemîlî, *el-İslâmu ve'l-Bi'e*, Merkezi'l-Kitab Li'n-Neşr, Kahire, 1997.
- Yaran, Cafer Sadık, *İslâm Ahlak Felsefesine Giriş*, Dem Yay., İstanbul, 2013.
- _____, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fak. *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu Bildiriler* cilt 2, Yalın Yay., 2008.
- _____, *Ahlak ve Etik*, Rağbet Yay., İst. 2010.